

Тетяна Крук

ПОЕТИКА ЗАГОЛОВКА РОМАНУ ВАСИЛЯ ШЕВЧУКА “БИТВА, АБО СІМ ЗВАБ ЧЕНЦЯ ІВАНА З ВИШНІ”

У статті досліджується поетика заголовка історико-біографічного роману Василя Шевчука. Зроблено спробу проаналізувати назву роману в контексті історико-літературному та мовно-граматичному, виявити важливість структурного та смислового значення заголовка для розуміння концепції літературного твору.

Ключові слова: поетика, заголовок, історико-біографічний роман.

The article it's examining the poetic of the headline historical-biographic novel by Vasil Shevchuk. It was made an effort to analyse the title of the novel as the historical-literary and language-gramatical context, to find out the importance of the structural and seus meaning of the headline for understanding the common conception of the literature composition.

Key words: poetic, title, historical and biographical novel.

Пояснюючи особливості дотекстових заголовків, російська дослідниця Кожина Н. А. відзначила: “Заголовне слово чи фраза виникають у свідомості письменника як певний заклик, штовхаючи його до написання тексту. Утворений словесний комплекс розгортається в текст — він тягне за собою заряд смислових і композиційних зв'язків” [3, 27].

Прикладом дотекстового заголовка є назва історико-біографічного роману Василя Шевчука “Битва, або Сім зваб ченця Івана з Вишні”.

Історія подібних заголовків бере свої початки з середніх віків та епохи Відродження, коли “автор намагався найбільш докладно назвати текст для того, щоб дати читачу найбільш повне уявлення про книгу” [23, 102]. Це характерно, зокрема, для назв творів усіх полемістів, у тому числі й Івана Вишенського. Так, наприклад, одне з послань його “Книжки” носить заголовок: “Викриття диявола-світодержця і звабної його ловитви цього скоропогибного віку”.

Пізніше, в добу Просвітництва, поширені заголовки творів стали ще й подвійними. “Подвійні назви, що складають “деяку моралістичну сентенцію чи функціонально їй рівний елемент”, є свого роду впізнавальним знаком” [1, 102] цієї епохи.

Один із найавторитетніших дослідників поетики назв С. Д. Кржижанівський так пояснює причини вибору подвійного заголовка: “При складній будові книги, яка розмежовується на логіку та емоцію, поняття та образ, як правило, відбувається подвоєння заголовків...” [6, 28]. Далі науковець виділяє ще кілька причин: “Інколи подвійні заголовки з характерним “або”... говорять не про розчленування теми чи прийому, а розчленування читача (на ученого і простого, грамотного і неука і т. п.), на котрого розрахована книга. Такі “двочитні” заголовки свідчать про зародження книжкового ринку, коли не читач шукає книгу, а книга починає шукати читача і переселяється з аналоя на вітрину. Такі заголовки релігійно-полемічної південно-руської літератури XVII ст., яка шукала успіху і в учених, і в неуків” [6, 248].

Розглядаючи заголовок роману Василя Шевчука, слід мати на увазі передовсім першу із названих вище причин появи подвійних заголовків. Художній твір про нашого найвідомішого полеміста не може не відзначатися складною будовою, оскільки автор при написанні роману мав обмаль фактів з життя Вишенського — “логіки” і тому змушений був вдаватися до “емоції” — художнього вимислу та домислу.

У сучасній літературі, за спостереженням авторів “Лексикону загального та порівняльного літературознавства”, “двоскладні заголовки вживаються як засіб стилізації під старовину...” [5, 21]. Саме як засіб стилізації під старовину і слід розглядати, на нашу думку, заголовок роману “Битва, або Сім зваб ченця Івана з Вишні”.

Заголовки подібного типу, де присутній сполучник “або”, цікаві і з погляду граматики. Такі заголовки становлять собою поєднання одного означуваного слова (в даному випадку — “Битва”) та поширеної прикладки — “Сім зваб ченця Івана з Вишні”. А оскільки означуване слово, тобто, за визначенням С. Кржижанівського, суб’єкт, і прикладка як предмет є різними позначеннями одного й того самого поняття, то слід шукати у словах “битва” і “зваба” те, що їх у даному контексті поєднує. Василь Шевчук пов’язує це передовсім з “діалектикою душі” героя. Винесення цього слова у заголовок твору зумовлене авторською концепцією образу полеміста, відповідно до якої

Іван Вишенський зображений людиною, котру роздирали сумніви і суперечності. Ця обставина дозволяє встановити опосередкований зв'язок між заголовними словами. Сумнів — це і є зваба, яка кидає людину на битву зі своїм сумлінням: “Воістину, душа людська — це поле битви, герцю добра зі злом, надії з відчаєм, минулого із тим, що є, що буде!..” [11, 40]. В одному з епізодів роману Іван Вишенський зізнається: “В душі моїй... Тут битва, пряха за істину..” [11, 52]. Не лише сам чернець Іван, а й близькі йому люди відчують цю битву: “Ти — поле прі, двобою, — ...мовив Єзекїїл” [11, 45]. З огляду на зазначене слід погодитися з твердженням П. Яременка, який так охарактеризував життєве кредо видатного полеміста: “Гаряче дбаючи про інтереси національної церкви, Іван Вишенський, проте, не удавав із себе середньовічного релігійного фанатика, аскета—відлюдника. Він активно сприймав навколишнє життя, боровся за емансипацію особистості...” [14, 37].

Битва, як її тлумачить автор роману, — це і творчість Івана Вишенського, яка постала наслідком битви ченця із самим собою, адже головне його покликання полягало у смиренному молінні, а не в пристрасному творчому горінні. Тому, напевне, епізоди, які зображають творчий процес, романіст починає з показу переборення персонажем страхів та різних спокус: “— Згинь, сатано! — підніс в прокльоні руку. — Не згинули. Лиш загарчали дужче, погрожуючи йому зубами і кігтями” [11, 62]. Незважаючи на це, переважає нестримний потяг до пера: “Як він давно тут не сидів і не писав в ім'я святої битви за рідний край, за душу його пригнічену, але живу” [11, 63]. В такі моменти змучений Іван Вишенський уявляє себе всемогутнім багатирем: “...В нього буде нині велика ніч, ніч битви. Не мав смоли та льону, щоб обмотатись ними, як Кожум'яка, і все ж виходив мужньо він на двобій зі Змієм...” [11, 95].

Іван Франко у своєму монографічному дослідженні стверджував, що “важний і цікавий для нас Іван Вишенський... тими писаннями, що дійшли від нього до нас” [10, 271]. Особливість цих “писань” визначена одним із персонажів, який, звертаючись до Івана Вишенського, сказав: “Ти вмієш словом бити, як із гармати” [11, 203]. Та й сам Іван Вишенський, як герой твору, у внутрішніх монологіях характеризує своє писання як битву проти унії та католицизму. Наприклад: “...Розледачілий! Давно не брав перо до рук, не бив думками-стріла-

ми у зраду й гріх відступництва...” [11, 111]. І ніби виправдовуючись перед Богом та власним сумлінням за невпокореність духу, Вишенський стає на захист власних творів: “...У битві довгій з унією і католицизмом послання до єпископів — не гріх, а діло, угодне богові...” [11, 110].

Обидва ці два тлумачення слова “битва” — як внутрішня боротьба та як полемічна творчість — постають у романі в тісному переплетінні.

“Битва”, поряд з двома іншими словами, — “істина” та “зваба” — входить до тріумвірату понять, на яких базується світогляд Івана Вишенського. Тому зовсім не випадково Василь Шевчук у заголовку свого роману поряд зі словом “битва” ставить інше — “зваба”. Зв’язок між ними очевидний. У житті ченця мирські зваби постійно супроводжуються битвою. А для Івана Вишенського, як полеміста, — це ще й битва проти зваб латинських. Ось як сам він визначає для себе значення слова “зваба”: “...Це замість істини утримувати неправду і в ній нудиться, показувати її суцєю, хоч вона не є суцця і не можна вчинити ніяк, адже того ніколи немає і не було, — те годі здійснити і замість істини утвердити й узаконити” [2, 108]. Так звучить (у перекладі Валерія Шевчука) уривок із твору Вишенського “Івана — ченця коротке повідомлення про латинські зваби, про збочення з істиного шляху і про хвороби смертоносного мудрування”. Сам літературознавець у коментарі з цього приводу стверджує: “...Вишенський вістив, що шлях до істини — тісний, вузький, який несе з собою страждання... Саме тому в центр системи своїх поглядів Вишенський ставить боротьбу істини з неправдою” [13, 78]. Тобто основний акцент у світогляді Вишенського робиться на боротьбу, битву зі звабами.

У творах полеміста “істина розкривається у боротьбі з неправдою. Хоч остання завжди маскується під істину, але під ударами справжньої істини поступається і гине, істина перемагає” [8, 92].

У заголовку твору Василь Шевчук стверджує, що зваб у полеміста-ченця було сім. Василь Омелянчук пов’язує це з композиційною побудовою роману: “Сім зваб — це сім великих розділів, присвячених найяскравішим, найважливішим періодам життя Івана Вишенського” [7, 83].

Безумовно, сім розділів — це сім важливих життєвих етапів, шість з яких пов’язані з написанням послань (“Тобі, що мешкає в землі, яка зветься Польською...”, “Порада”, “Послання до єпископів”, “Ко-

ротка відповідь Феодула”, “Послання до Домнікії”, Лист “Христові любивому братству Львівському та іншим братствам”), а сьомий — з укладанням “Книжки”.

Число “сім” у християнському віровченні — сакральне. Сім днів Бог творив світ. Сьомий день тижня — священний. Незважаючи на сакральність числа “сім”, романіст поєднав його зі словом “зваба” — тим, що походить від нечистого: “Що це? — роздумує Вишенський над книгою Скарги. — Судьба чи підступ, зваба його лукавим бісом?” [11, 92]. Зваби у романі Василя Шевчука діляться на дві категорії: ті, що спокушають ченця Івана, і ті, що принаджують полеміста Івана Вишенського. Сім бісівських принад, які раз по раз виривають афоніта зі звичного для ченця способу життя, — це: неможливість забути Україну, зваба творення, зваба сумніву, зваба гордині, боязнь смерті, зваба жінкою, зваба його тодішніми політичними силами.

Кожна із перерахованих зваб у трактуванні Василя Шевчука є випробуванням для головного персонажа роману. “Не можу я одринати свою печаль по Україні, Вишню, своє далеке місто, забути і віддатися душею всею господу... Я тут, а серце моє — на рідній, прекрасній і нещасній моїй землі...” [11, 13], — терзається чернець і зве це гріхом роздвоєння між нинішнім, афонським, життям і тим далеким — українським. Ці терзання закономірні для дуалістичності світогляду Івана Вишенського. “На думку І. Вишенського, — твердить С. Пінчук, — в світі йде невсипуща боротьба між добром і злом. Уся природа, краса, людське тіло є породженням, власністю злого духа” [9, 45]. У романі Василя Шевчука Вишенський зізнається: “Я ...долав спокуси борителя... Біль за рідним краєм...” [11, 91]. Він прагне в молитві спокутувати свій гріх і піддається звабі ще гріховнішій — сумніву: “Перехрестився і став читати молитву. Коли спасіння прагнеш, то мушиш жити з богом. А він весь час клопочеться життям, яке полишив, узявши постриг... Отче наш! Іже єси на небесі і на землі... Бог, отже, всюди? В кожному земному ділі частка його премудрості. І в злому також?...” [11, 107].

Зваба сумніву випробовує героя роману “Битва...” протягом усього твору: “Біс сумніву... шепнув йому про помилку, яку зробив” [11, 155]. Цей же біс в останньому, сьомому, розділі роману нещадно терзає вже знесиленого і старого афоніта: “Мета ченця — спасіння. Оскільки шлях до нього — через молитву, життя смиренне, тихе, то

все, що суперечить цьому життю, противне його меті й не може бути благом... Отже, лукавий біс?..” [11, 213].

Неодноразово герой роману Василя Шевчука стає на прю з ще одним бісом — гординею. “Слова його потрібні, ім’я ж у носі крутить — із худорідних!.. Стримав своє обурення. Гординя — гріх із щонайтяжчих” [11, 119], — терзається Іван Вишенський, коли в “Книжці” його послання видрукували безіменним. Тут, здається, Василь Шевчук наближає переконання героя твору до своїх власних. Варто згадати у цьому зв’язку хоча б те, як різко, ображено реагував письменник на критику на свою адресу: “Можливо, наші і кандидати, і доктори всі геть прекрасні вчені, та це ніяк не означає, що інші, смертні люди не можуть щось сказати путнє” [12, 35].

Зваба сумніву породжує ще один гріх ченця — боязнь смерті. Наслухавшись розповідей ігумена Сави про його пригоди на Україні в складі повстанського загону Северина Наливайка, Вишенський розмірковує: “Смерть скрізь однакова... Е-е, не скажи! В бою вона не та, що в тихій келії, в монастирі!.. Ченцеві смерть — наближення, крок до мети... Чому ж ченці біжать від неї, плачуть і нарікають, коли надходить їх смертний час?.. Згинь, сатано!..” [11, 88].

Не менш тяжкий гріх для ченця — це спокуса жінкою, помислом за мирським життям. Повернувшись на Україну, Вишенський зустрічає погляд жінки, яку кохав у юності: “Вже каявся, що не спитав, не впевнився, чи це вона. І водночас ганебно тихенько радувався, що не піддався звабі, оскільки та могла походити від сатани” [11, 154].

Окремо слід розглянути зваби, які стосувалися Івана Вишенського як полеміста. Цих зваб, за задумом автора, теж сім. Перша з них — від отця Леона, який вмовляє Вишенського написати патерик монастиря святого Павла: “Дався йому, ведмедеві, цей патерик!.. Колись були святі отці... А нині... Може, отець Леон тому такий завзятий у цьому ділі, що прагне сам попасти в книгу, стати в почесний ряд достойників, які спасалися в монастирі” [11, 13].

Тут же, на Афоні, чекала на Вишенського ще одна зваба — уже від александрійського патріарха Мелетія Пігаса. Аг. Кримський згадує про лист патріарха, “який свідчить про те, що патріарх знав і поважав Вишенського” [4, 217]. Цей лист містить заклик до афоніта покинути святу гору: “...Не залишайся в пустині, живучи тільки для себе одного, та й то, вочевидь, не будучи цілком задоволений” [11, 50]. Історія змо-

вчує про те, як відреагував Вишенський на такий заклик. Василь Шевчук домислив ситуацію, ґрунтуючись на тому, що Вишенський Афону не залишав: “...Й пес не бігає на кожен клич... Коли б я сюди прийшов знічев’я, то й повернувся б легко й, напевно, уже давно” [11, 51].

Решта зваб чатують на Вишенського під час його подорожі на Україну. Першим тягне його до себе архімандрит Гедеон Балабан. Він вичитує п’ятдесятирічного Вишенського: “Пишете, що вам спаде на розум, а слово — воно, як острій двосічний меч і без мудрої перестороги пастирської в’язвитись можуть і праведні, а не лише безумні наші вороги. Без нагляду ми не даємо дітям до рук ножів. Те саме й з острим словом...” [11, 157]. Архімандрит не церемониться і ставить питання руба: “Згоден служити мені?” [11, 157].

Далі Вишенський намагається знайти підтримку у ставропогійських братчиків, але й тут його чекає розчарування й чергова звабасіть. Голова братства Юрій Рогатинець, який кликав Вишенського на Україну для допомоги у боротьбі проти унії, теж розклав сіті:

— Казання мої писатиму я, звісно, сам?

— А хто ж іще! — здвигнув плечима Юрій. — Хіба що... Я дивитимусь вряди-годи” [11, 165].

Одна зваба змінюється іншою, і Вишенський прагне будь-що вивратися з розкладених на нього тенет. Тому й ховається він у Манявському скиті разом з Іовом Княгеницьким. Але й у цій гущині його не залишають у спокої: митрополит Київський Потій, який прийняв унію, теж захотів мати під владною рукою таку могутню силу, як голос Івана Вишенського:

— Якого ж дива Потій твій забажав?

— ...Він запрошує тебе до себе в Київ” [11, 197].

Василь Шевчук показав, як полеміст поступово прийшов до висновку, що ніде на Україні не буде йому спокою, а отже і послання його не зможуть народитися. Він вирішує повернутися на Афон. І тут романіст змальовує ще одну, сьому, звабу. Коли Вишенський, перейнятий сумнівами і болем, долає останні верстви українського шляху, його наздоганяє давній друг ігумен Сава, що був у числі активних борців з уніатами. Сава стає у ряд тих, хто хоче навести полеміста до активних дій тут, на Україні: “Слухай, ходім на Січ! Писатимеш універсали, послання всім, хто прагне волі й долі!” [11, 203]. Але від-

повідь була рішуча: “Вільний і пише вільно! Всюди на Україні я буду “під водою”, як ти сказав. А з-під руки погано видно...” [11, 204].

Таким чином, аналіз композиційних та смислових компонентів заголовка роману Василя Шевчука “Битва, або Сім зваб ченця Івана з Вишні” дає змогу зробити висновок, що ліва і права частини заголовка є взаємопроникними і, при всій своїй структурній несхожості, тотожними.

Маємо всі підстави вважати заголовок роману дотекстовим, оскільки є очевидним “замовлення” назвою композиційних та структурних елементів самого твору.

Список використаних джерел

1. Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. — М.: Academia, 2000. — 556 с.
2. Вишенський І. Твори. — К.: Дніпро, 1986. — 247 с.
3. Кожина Н. А. Нечто больше, чем названия // Русская речь. — 1984. — № 6. — С. 26-32.
4. Крымский А. Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинение // Киевская старина. — 1895. — Том 9. — С. 811-247
5. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Буковинський центр гуманітарних досліджень, 2001. — 740 с.
6. Литературная энциклопедия. Словарь литературоведческих терминов: в 2-х томах. — М. — Л.: Издательство Л. Д. Френкель, 1925. — Т. 1. — 576 с.
7. Омелянчук Василь. Диптих Василя Шевчука // Слово і час. — 1993. — № 10. — С. 83-84.
8. Пашук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець. — Львів: Світ, 1990. — 176 с.
9. Пінчук О. Іван Вишенський. Життя і творчість. — К.: Радянська школа, 1968. — 150 с.
10. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т. 28. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 260-278.
11. Шевчук Василь. Битва, або Сім зваб ченця Івана з Вишні // Шевчук Василь. Прощання з самим собою. — К.: Український письменник, 1992. — С. 6-232.
12. Шевчук Василь. Заради грана істини // Радянське літературознавство. — 1985. — № 7. — С. 35-37.
13. Шляхами віків. Довідник з історії України. — К.: Україна, 1993. — 380 с.
14. Яременко П. К. Іван Вишенський. — К.: Вища школа, 1982. — 140 с.